

Ноғайбаева М.С., Кәрібаев Б.Б.

Алтын Орданың этникалық тарихына қатысты ауыз әдебиетінің деректерін талдау

Мақалада Алтын Орданың этникалық тарихына қатысты ауыз әдебиетінің мәліметтерін дерек ретінде қарастыру мәселелері баяндалған. Алтын Орда шын мәнінде Еуразия халықтарының тарихи тағдырында ерекше орын алады. Алтын Орданың құрамына кірген және оған бағынышты болған аймақтардың құрамы этникалық тұрғыдан алғанда күрделі болды. Сондықтан, әлі күнге дейін Алтын Орданың этникалық құрамы туралы зерттеулерде талас тудыратын мәселелер көп. Бір зерттеулерде Алтын Орданың көшпелі және жартылай көшпелі халқының этникалық құрамына қатысты мәселелер талқыланса, екінші зерттеушілер назарларын Ордаға бағынышты болған қала халқы мен отырықшы халықтардың этникалық тарихы тұрғысынан қарастырған. Сондықтан, мәселені зерттеуде жазба деректермен қатар ауыз әдебиеті үлгілерін де дерек ретінде талдау өзекті болып табылады. Себебі, ауыз әдебиетіндегі мағлұматтар Алтын Орда тарихына қатысты ғылыми айналымға түскен жазба деректердің кең көлемін этникалық тарихтың дерегі ретінде жан-жақты қарастыруға, оларды толықтыра түсуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: ауыз әдебиеті, дерек, Алтын Орда, этникалық тарих, Едіге жыры.

Nogaibayeva M.S., Karibayev B.B.

Analyze of ethnic history folklore of the Golden Horde

The article discussed in detail ethnic oral literature data on history of the Golden Horde. The Golden Horde takes a special place in the historical destiny of the peoples of Eurasia. Ethnic system which created composition of the Golden Horde is ethnically complexed. Therefore, there are still a lot of discussions on the ethnic composition of the Golden Horde. Some researches pay attention to the Golden Horde in the context of the history of the ethnic peoples: first to the studies of nomadic Golden Horde, and the second to discuss the issues regarding the ethnic composition of the population of the semi-nomadic and settled people. Therefore, it is important to analyse record data in the study of folklore of the Golden Horde. Because oral literature data record from the circulation of information about the history of the Golden Horde considered as a wide range of ethnic history data in a comprehensive way, allows you to fill them.

Key words: folklore, data, ethnic history, Golden Horde, poem Edige.

Ноғайбаева М.С., Карибаев Б.Б.

Источниковедческий анализ произведений устной литературы по этнической истории Золотой Орды

В статье рассматриваются проблемы этнической истории Золотой Орды в контексте источниковедческого анализа произведений устного народного творчества. Золотая Орда занимает особое место в исторической судьбе народов Евразии. Этнический состав вошедших в состав Золотой Орды и ставших зависимыми от нее территорий был сложным. В этом отношении и в настоящее время в исследованиях, посвященных изучению этнического состава Золотой Орды, есть множество дискуссионных проблем. Если одни исследователи анализируют проблемы этнического состава кочевых и полукочевых народов, то другие – рассматривают этнические аспекты зависимых от Орды городского и оседлоземледельческого населения. Поэтому в изучении указанной проблемы, наряду с анализом письменных источников, весьма актуальным становится и источниковедческий обзор образцов устной литературы. Данные устной литературы позволяют значительно дополнить и всесторонне пересмотреть в качестве источниковых материалов по этнической истории объемный массив вошедших в научный оборот письменных источников в отношении истории Золотой Орды.

Ключевые слова: произведения устной литературы, источник, Золотая Орда, этническая история, эпос Едиге.

**АЛТЫН ОРДАНЫҢ
ЭТНИКАЛЫҚ
ТАРИХЫНА ҚАТЫСТЫ
АУЫЗ ӘДЕБИЕТІНІҢ
ДЕРЕКТЕРІН ТАЛДАУ**

Алтын Орда шын мәнінде Еуразия халықтарының тарихи тағдырында ерекше орын алады. Алтын Орданың құрамына кірген және оған бағынышты болған аймақтардың құрамы этникалық тұрғыдан алғанда күрделі болды. Сондықтан, әлі күнге дейін Алтын Орданың этникалық құрамы туралы зерттеулерде талас тудыратын мәселелер көп. Бір зерттеулерде Алтын Орданың көшпелі және жартылай көшпелі халқының этникалық құрамына қатысты мәселелер талқыланса, екінші зерттеушілер назарларын Ордаға бағынышты болған қала халқы мен отырықшы халықтардың этникалық тарихы тұрғысынан қарастырған.

Сондықтан, мәселені зерттеуде жазба деректермен қатар ауыз әдебиеті үлгілерін де дерек ретінде талдау өзекті болып табылады. Себебі, ауыз әдебиетіндегі мағлұматтар Алтын Орда тарихына қатысты ғылыми айналымға түскен жазба деректердің кең көлемін этникалық тарихтың дерегі ретінде жан-жақты қарастыруға, оларды толықтыра түсуге мүмкіндік береді.

Ауыз әдебиетінде ХІҮ-ХҮІ ғасырларда Шығыс Дешті Қыпшақ аумағында болып өткен көптеген оқиғалар туралы материалдар сақталған. Ол материалдардағы мәліметтердің бір бөлігі мифологиялық сипатта баяндалса, ал бір бөлігі қоғамдық өмірдің әр қыры мен жақтарын көрсететін мәліметтерге жатады. Олардан саяси тарихтың, экономикалық, әлеуметтік, этникалық, мәдени, рухани өмірдің, қоғамдық қатынастар дамуының іздерін аңғаруға болады. Халықтың өмірінде терең із қалдырған ұлы тұлғалар, маңызды оқиғалар, күрделі өзгерістер міндетті түрде халықтың санасына әсер етіп, ол ауыз әдебиетінің әр түрлі материалдары арқылы бейнеленген.

Ауыз әдебиеті материалдарын жазба дерек мәліметтерімен салыстыра қарағанда мынадай ерекшеліктерді аңғарамыз. Жазба дерек мәліметінде информациялардың сақталынуы ауыз әдебиетіне қарағанда анағұрлым жақсы болса, ХІІІ-ХҮ ғасырлардағы Шығыс Дешті Қыпшақта болған тарихи болмыстың бейнеленуі жазба деректерден гөрі ауыз әдебиетінде анағұрлым жақсы көрінеді. Жазба деректер авторлары көбінесе сырттан келген адамдар болғандықтан, олар оқиғалар мен процестердің сыртқы мазмұнын көрсетумен шектеледі. Ал ауыз әдебиетінің материалдарында тарихи болмыстың сыртқы

мазмұнымен қатар, оның ішкі мәні де көрініс береді. Осы жағынан алғанда ауызша дерек мәліметтерінің жазба деректерден бір артықшылығы байқалады.

Осы тұрғыдан алғанда Алтын Орда дәуіріндегі түрік халықтарының батырлық жырлары мен дастандарындағы мәліметтер аса құнды болып табылады. Бұл топқа түрік тілдес халықтардың, әсіресе, қазақ, қарақалпақ, ноғай, татар, башқұрт халықтарына ортақ болып саналатын «Едіге», «Қырымның қырық батыры» атты батырлық жырлар жатады. Бұл жырлардағы оқиғалар ХІҮ ғасырдың ортасы мен ХҮІ ғасыр аралығын қамтиды. Ал оқиғалардың өткен жерлері – Дешті Қыпшақ аумағы мен оған іргелес аймақтар.

Тарихи тұлға – Едігеге арналған жыр түрік тілдес халықтарда «Ер Едіге», «Мырза Едіге», «Едіге батыр» немесе жай ғана «Едіге» деп аталады. «Едіге» жырын терең зерттеген ғалымдардың бірі В.М. Жирмунский жырдың 30-дан астам әр түрлі нұсқаларының бар екендігін және ол жырдың белгілі нұсқалары ішінде архетипке Уәлиханов-Мелиоранский нұсқасының біршама жақын екендігін айтады [1, 354 б.]. «Едіге» жырының зерттеулері жөнінде пікір айтар болсақ, салыстырмалы түрде оны біршама жақсы зерттелген деуге болады. 1996 жылы «Едіге» жырының жеті нұсқасын бір жинаққа енгізіп, басылымға кең көлемде алғысөз жазған белгілі ғалым Р. Бердібай онда жырға қатысты мәселелердің бәріне тоқталады [2, 3-50 бб.].

Жырдағы мәліметтерде ноғай, өзбек, қалмақ секілді этникалық атаулармен бірге мүйтен, қыпшақ, арғын, барын, шырын, барлас, маңғыт секілді ру-тайпалар атауы және сол ру-тайпалардың билерінің, басшыларының, батырларының есімдері жиі кездесіп отырады.

Жалпы, біз қарастырып отырған тұста, яғни Алтын Орда мемлекетінің ең күшейіп, гүлденген тұсы Өзбек хан билігі кезінде-ақ мемлекеттің болашақ дағдарысының шарттары пісіп-жетіле бастаған болатын. Соның бір көрінісі жергілікті ру-тайпалардың басшылары болып келетін әмірлер билігі мен ықпалының күшейе түсуінен көрінеді. Міне, осы тұста Алтын Орда халқын құраған ірі тайпалардың ықпалы өсе түседі. Сондықтан жергілікті ру-тайпа өкілдерінен шыққан тарихи тұлғалар басқа да тайпа көсемдерінің қолдауына сүйеніп, жоғарғы билікке ұмтыла бастайды. Бұл процесс, әсіресе, Алтын Орда тарихындағы «дүрбелең кезең» деген атпен белгілі 1360-1380 жылдар аралығында айқын көрініс берді. Алтын Орданың оң қанатындағы қыйат Мамай, қожа Шеркеш және т.б. әмірлер

сарайдағы билікке ұмтылса, сол қанаттан Қызыр, Орда-Мелик-шейх, Темір-қожа, Мүрид, Ерзеннің ұлы Қасым хан, Шымтайдың ұлы Орыс хан сияқты Жошы ұрпақтары Ақ Орда мен Алтын Орданы біріктіруге, өз биліктерін орнатуға ұмтылады. Ал 1370 жылдардың аяғында сарай тағы үшін күрес Орыс хан мен Мамай арасында өріс алады. Осы тұста Орыс ханның бас әмірі болған Балтықшаның баласы әмір Едігенің де саяси карьерасы басталады. Әрине, Едіге есімі келесі бір билеуші Тоқтамыс есімімен тығыз байланысты. Орыс ханның және оның мұрагерлерінің басты жауына айналған Тоқтамыс әмір Темірдің көмегімен Орыс хан мұрагерлерін жеңіп, Ақ Ордадағы билікті иеленгені белгілі. Осы тұста Едіге негізінен маңғыттарға, қоңыраттарға, алшындарға арқа сүйеген болуы керек деп айта аламыз. Себебі маңғыттар оның өз руы, ал қоңырат деп көрестуіміздің бір себебі кейде деректерде Едігенің қоңырат руынан деп көрсетеді. Ал, алшындардың Едігенің қолдаған тайпалардың бірі болғандығын ауыз әдебиеті үлгілері мен шежірелік деректер жанама түрде болса да дәлелдей түседі.

Енді пікірімізді рет-ретімен дәлелдеп көрейік. Ақ Орда әмірі Балтықшаның ұлы Едіге алғашында Орыс ханның Тоқтамыс пен Темірге қарсы күресінде Орыс ханды жақтайды. Бірақ арасында қарсы жаққа да өз қызметін көрсетіп отырады, бірақ соңында Тоқтамыс пен Темір жағына өтіп, Тоқтамыс әкесін өлтіргеннен кейін әмір Темірмен жақындасады. Бірақ, тағы да көп ұзамай Темірдің нөкері болудан бас тартады. Осылайша, ол Жошы ұрпағы Темір-Құтлықты қолдап, Тоқтамысқа қарсы күресін бастайды. Деректерде Тоқтамыстың арқа сүйеген негізгі елі ретінде «шырын, барын, арғын, қыпшақтар» аталады [3, 115 б.]. Ал оған қарсы күрескен Едігенің әрине оның өз елі маңғыттармен қатар өзге де ру-тайпа өкілдері де қолдағандары белгілі. Солардың қатарында алшындар да бар деп айтуға толық негіз бар. Бұл туралы нақты жазба деректер сақталмағанымен, ауыз әдебиеті үлгілері мәліметтері бірқатар тұжырым жасауға мүмкіндік береді деп есептейміз. Мысалы, Едіге жырының Ш. Уәлиханов жазып алған нұсқасында Алшын атасы Көкжалды мерген туралы оқиға баяндалады. Едігенің жас кезінде оған екі кісі келіп жолығады. Олар: «Әй бала, даулы болып Тоқтамыс ханға бара жатыр едік, енді біздер дауымызды саған саламыз. Бітіресіз бе?» «Егер құдай аузыма салса бітірермін», – деді. «Мынау – Алшын атасы Көкжалды мерген, мен – Кеңестың Кең Жанбайымын. Еділ хәм

Жайық менікі еді. Одан қашқан қоян да менікі еді. Жайықтың жағасында, Ақ көлдің сағасында жатқан ақ қоянды көрдім де, мылтығымға кеттім атайын деп. Мен мылтығымды алып келгенше Көкжалды атып алыпты. Соның төресін беріңіз». Көкжалдыдан бала сұрады: «Сен қандай жерден аттың?» – деп. Қанша жерден атқан өлшеуін көрсетті. «Егер бір төрелік берсем, екеуіңіз де көнесіз бе?» деді. Қабыл көрділер баланың төресін. Қоянды алып бір балға құшақтатты. Кеңестің Кең Жанбайға айтты: «Балаға тигізбестен қоянды атқан жерден ат – деп. – Егер балаға тигізсең – құнын бер, егер далаға кетсе қояннан бейламақ бол, тигізсең қоян сенікі болсын», – деді. «Сенің ол төре қылғаныңа көнбеймін, Тоқтамыс ханға барамын», – деп Кең Жанбай ашуланып кетті. Қайтып келді: «Ұстат балаға атамын!», – деп. Балаға тигізбестен қоянның қалаған жерінен тигізді. «Бұрын көрген, қоян менікі!» Көкжалды: «Бұл төреңе көнбеймін», – деп ашуланып кетті. Екеуі Тоқтамыс ханға бардылар. Көкжалды айтты сөзін. Кең Жанбай айтты: «Бір төре болып еді», – деді, Тоқтамыс хан сұрайды: «Қандай төре болып еді?» – деп. Баланың берген төресін Кең Жанбай айтты. Сол мезгілде Тоқтамыс хан айтты: «Баланың төресі – төре, біздер ондай төрені бере алмаспыз» – деп айтты» [4, 52 б.].

Бұл үзіндіден төмендегідей маңызды қорытынды жасауға болады деп ойлаймыз. Алғашқысы Алшын атасы Көкжалды мерген туралы мәлімет. Мұндағы Көкжалдының руы алшын емес, керісінше ол Алшынның арғы атасы ретінде аталуы, алшын тайпалық бірлестігінің XIV ғасырдың аяғында әлі қалыптасу процесін басынан өткеріп жатқанын көрсетсе керек. Басқаша айтқанда кейінірек Алшын тайпалық бірлестігін құраған Байұлы, Қаракесек рулар бірлестігіне кірген ру-тайпалардың бірқатары жеке-дара өзіндік қалыптасу, даму тарихын басынан өткеріп, бұл кезеңде толық Алшын одағын құрай қоймағанын байқаймыз. Бұл пікірімізді жоғарыда келтірілген үзіндіде кездесетін жер-су атаулары да нақтылай түседі. Ежелден Еділ мен Жайық арасын мекендеп келе жатқан Байұлы, Қаракесек рулары негізінен бір кездері ноғайлар деген жалпы атаумен көбірек белгілі болған. Дегенмен Алшын тайпалық бірлестігінің, соның ішінде Қаракесектердің толық қалыптасу процесі Алтын Орда мемлекетінің ыдырау кезеңі, әсіресе Ноғай Ордасының тарихымен тығыз байланысты екендігі айқын мәселе. Сондықтан болар Едіге жырының кезінде Ә. Диваев жазып алған нұсқасында Едігені Тоқтамыс хан алдап шақырып алып, қас қылып өлтірмекші болып

жатқанда, оның аман-есен құтылып кетуіне Алшыннан шыққан Аңғысын досы көмек береді [4, 126-127 бб.]. Аңғысын бейнесін белгілі бір тарихи тұлғамен байланыстыру қиын. Дегенмен онымен қатар жырда көбірек аталатын Едіге, Тоқтамыс хан, Әмір Темір, Сыпыра жырау нақты тарихи тұлғалар екендігі анық жай болса, Алшын Аңғысын кім еді деген сауалға жауап іздеп көрелік. Ортағасырлық авторлардың бірі Ибн Арабшахтың еңбегінен халық аузында сақталған Едіге туралы жырда баяндайтын оқиғаны кездестіреміз. Едіге жырының әртүрлі нұсқасында ол Тоқтамыс ханның той үстінде өзін өлтірмек болған әрекетінен жақын досы Алшын Аңғысынның көмегімен қашып құтылатын тұсы қайталады. Ал ибн Арабшахтың шығармасында да бір той үстінде Едіге Тоқтамыстың өзін өлтіретінін сезіп қалып, сылтауратып далаға сытылып шығып қашып құтылғаны баяндалады [5, 458 б.]. Бұл жерде Аңғысын жайлы ешбір мәлімет берілмейді. Бірақ Едігенің әмір Темірге аттануға шешім қабылдап, Тоқтамыстың құрған торынан қашып шыққан тұсында сенімді бір адамына өзінің Темірге аттанып бара жатқанын, кімде-кім оны іздесе, сол жерден табатынын, бірақ бұл құпияны ол көздеген жеріне аман-есен жеткенше ешкімге айтпауы керектігін айтып кетеді [5, 458 бб.]. Ибн Арабшахтың шығармасында аты нақты аталмай қалған бұл адам жырда айтылатын Алшын Аңғысын емес пе? – деген ойға жетелейді.

Едіге жырының әртүрлі нұсқалары мен Ибн Арабшахтың еңбегіндегі біз талдап отырған эпизодтың шын мәнінде орын алған тарихи оқиға екендігін кезінде М.П. Мелиоранский де атап көрсеткен еді [6, 17 б.].

Дегенмен В.В. Бартольд 1393 жылғы жарлықтың мәліметтеріне сүйене отырып, Едіге әмір Темірге Тоқтамыстың қастандығынан тойдың үстінен қашып барған емес, керісінше 1391 жылы өзіне қарсы бас көтерген Алтын Орда ханзадаларының көтерілісіне байланысты Тоқтамыс Едігені өз атынан әмір Темірге жіберген деп тұжырымдайды [7, 736 б.]. Әрине, халықтың жадында ауыздан-ауызға көшу арқылы жеткен жырларда кейбір сәйкессіздіктер орын алуы мүмкін, бірақ жалпы тарихи оқиға желісі сақталатыны, тіпті кейде жазба деректерге түспей қалған құнды мәліметтер кездесетіні дау туғызбаса керек.

Сонымен Алшыннан шыққан Аңғысын тарихта болған шынайы тұлға екендігіне күмән келтіру қиын. Себебі халық жадында сақталған жыр-дастандарда көбінесе тек ерлігімен, ерек-

ше бір қасиеттерімен ғана ерекшеленген тұлғалардың атанып, жырланатыны белгілі жайт.

Жырдағы негізгі кейіпкерлердің бірі ретінде ел есінде сақталған алшын Аңғысын батыр есімін жазба деректерде аттары кездесетін тұлғалармен байланыстырып көруге әрекет жасадық. Осы орайда XVI ғасырда жазылған Өтеміс қажының «Шыңғыс наме» атты шығармасынан төмендегідей мәліметтерді кездестірдік. Алтын Орда ханы Тоқта хан (1290-1312) билікті сүйікті ұлы Елбасарға қалдыру үшін басқа ұлдарымен Бату ханнан тараған өзге ханзадаларды қырып салады. Бірақ тағдыр ісімен Елбасар әкесінен бұрын ерте өмірден озады. Ендігі тұста Тоқта ханнан кейін Алтын Орда тағы Жошының өзге ұрпақтарына өтетіні белгілі болады. Мұны сезген хан өзегі өртеніп, қайғыға батады. Осы кезде Византия ханшайымы, кезінде Тоқта ханның өз қолынан қаза тапқан Тоғрылдың жерісі, әменгерлік жолмен Тоқтаға әйел болған Келин-Байалин бір құпия сырды ашады. Оның Тоғрылдан туылған, Тоқта ханның қаһарынан қорыққан Шеркес тауына тығып қойған ұлы Өзбек тірі екен. Хан бұл хабарды естіп, қуанғаннан Келин-Байалинге 2 түмен әскер сыйлап, баланы алдыру үшін қыйат Исатай мен анджут Алатай басқарған 4000 адамды аттандырады. Бірақ, аталған әскер Өзбекті алып келгенге дейін Тоқта хан қайтыс болады. Осы сәтті пайдаланған аталық Тоқты Баджир Тоқбұға ұйғыр сарайдағы билікті басып алады. Бұл туралы естіген Өзбек және оның серіктері Сарайға адам жіберіп, өздерінің оның билігін мойындайтындықтарын білдіреді. Ал, өз кезегінде Баджир Тоқбұға ұйғыр да «мен Өзбек келгенге дейін басқа біреу тақты иеленіп кетпесін деп осылай істеуге мәжбүр болдым. Менің әміршімнің ұлы тірі тұрғанда, менің билікті иеленуіме жол бар ма? Билеушім келсін. Халық та, хандық та оған тиесілі» деген жауап қайтарады. Ал, шын мәнінде өзі Өзбектің көзін қалай жоюды ойластырады. Сангусун атты бір әмір қыйат Исатайға бұл ұйғырдың шын ниетінің сырын ашып қояды. Сондықтан Өзбек хан және оның серіктері ордаға басып кіріп, сатқынның басын алады [3, 104 б.].

Жоғарыда келтірілген мәліметтердің ішінде бізге керектісі Сангусун есімді әмір. «Шыңғыснама» шығармасын зерттеу, аудару, оның мәліметтерін ғылыми айналымға енгізуде есімі ең алдымен ауызға алынатын белгілі зерттеуші В.П. Юдин Сангусунды Әбілғазының «Түрік шежіресінде» айтылатын Жәнібек хан тұсындағы ұйғыр Санклы-Синмен бір адам деп

қарастырады [8, 70-71 б.]. Зерттеуші ауызша тарихнама айту дәстүрі дала дәстүрі бойынша тарихта өзіндік ерекшеліктерімен ел жадында қалған тұлғалар жайлы мәліметтерді ұрпақтан-ұрпаққа үзбей жеткізіп отыратын ерекшелігін атап өте отырып, Сангусунды Жәнібек ханның түркімендерге басшы ретінде тағайындаған ұйғыр Санклы-Син екендігін алға тартады. Әрине, Сангусун Санклы-Син атауымен өзара үндес екендігін ескерсек, бұл атаудың Аңғысын деген аттың сәл өзгертіліп жазылған түрі де болу әбден мүмкін екендігін мойындауымыз қажет. Қалай дегенмен де жазба деректерде нақты аталмаса да ауыз әдебиеті деректеріне сүйене отырып, алшындарды Едігені қолдаған ру-тайпалардың бірі болған деп тұжырымдай аламыз. Сондықтан Сарай тағын жаулап алып, Алтын Орданы «қуыршақ» хандар арқылы басқаруды жүзеге асырған Едіге тұсында алшындар да батысқа қарай жылжыған, әрі олар көп ұзамай үлкен беделге ие, ықпалды тайпалардың біріне айналады. Сондықтан да бірте-бірте алшын атауы кейінгі бүкіл Кіші жүз руларының ортақ атауы ретінде қабылданған болуы керек.

«Қырымның қырық батыры» атты батырлық жырлар топтамасында Едігенің ұрпақтары Нұраддин, Мұса би, Орақ, Мамай, Қарасай, Қазі секілді тұлғалар жеке-жеке жырланады. Батырлық жырларда Шығыс Дешті Қыпшақ тұрғындарының жалпылама жиынтық атауы – ноғайлы деп аталады. Жырда ноғайлы елінің тағы бір атауы ретінде «тоқсан баулы ноғайлы» деген сөз тіркестері жиі кездеседі.

Жалпықазақ атауы Шығыс Дешті Қыпшақтағы ру-тайпалардың ортақ этникалық атауына айналғанға дейін, қыпшақ, өзбек атауларының қолданылып, «92 баулы қыпшақ», «92 баулы өзбек», «92 баулы ноғай» деген сөз тіркестерінің айтылғандығы белгілі. Алғашқылар жазба дерек мәліметтерінде айтылса, соңғы ауыз әдебиетінде кездеседі. Осындай жағынан алғанда, «Қырымның қырық батыры» атты батырлар жыры топтамасындағы мәліметтер де ХҮ ғасырдағы Шығыс Дешті Қыпшақтың этникалық өміріне қатысты деректер береді.

Г.Н. Потаниннің қазақ халқы арасынан жазып алған тарихи аңыз-әңгімелерінде «Отыз екі баулы өзбек», «Тоқсан екі баулы қыпшақ» атты сөз тіркестері кездеседі [9, 54, 64 бб.]. Ал Мұрын жыраудан жазып алынған «Қырымның қырық батыры» атты батырлық жырлар топтамасында ноғайлы еліндегі рулардың саны туралы былайша айтылады:

«Сонда Аңшыбай сөйлейді:
– Руымды сұрасаң,
Мұсылман деген ел деді.
Қайратымды сұрасаң,
Қара дауыл сел деді.
Тұқымымды сұрасаң,
Токсан баулы ноғайдан,
Қырық таңбалы Қырымнан
Шылқытып жатқан жер деді» [10, 26 б.].

Осы жырдың келесі бір жерлерінде:

«... Токсан баулы ноғайлы
Байтақ жатқан ел едің...»
«... Токсан баулы ноғайда
Құтқарып алар адам жоқ депті»,
«... Токсан баулы ноғайдан
Бір қыз іздеп таппадым...»
«... Нәріктейін ханымыз
Токсан баулы ноғайдан
Артық тұрған жанымыз...» [10, 159, 161, 307, 321 бб.].

Ал енді жазба дерек мәліметтеріне келсек, оларда да тоқсан екі өзбек тайпалары туралы айтылып, тайпалардың атаулары беріледі. Оларға: «Маджму ат-таварих», «Тухфат ат-таварих», «Асами-йи наваду ду фирка-йи узбек» («тоқсан екі өзбек тайпаларының атаулары») секілді тарихи жазба деректер жатады [11, 210-213 бб.; 12, 129-131 бб.]. Осы деректердегі мәліметтерден біз кейін қазақ халқын құраған тайпаларды кездестіреміз. «Қазақ халқының қалыптасуының соңғы кезеңінің этникалық негізіне Өзбек ұлысындағы тайпалар тобы жатады. Сондықтан да XV-XVI ғғ. қазақтардың этникалық тарихын зерттеуде XV ғ. Өзбек ұлысындағы көшпелілердің ру-тайпалық құрамы туралы мәліметтер басты роль атқарады, – деп жазған болатын Т.И. Сұлтанов [13, 8 б.].

Жоғарыда келтірген дерек мәліметтеріне талдау жасай келе, біз мынадай қорытындыларға келеміз.

Біріншіден, араб тіліндегі авторлар өз шығармаларында XIV ғасырдың 30-шы жылдарынан бастап Алтын Орданың халқын бұрынғы қыпшақтар атауына қоса жалпылама жиынтық атаумен өзбектер деп атай бастайды да, бұл екі атау олардың еңбектерінде синоним ретінде қолданыла береді.

Екіншіден, парсы тіліндегі авторлар болса, өзбек атауын жалпы Алтын Орда тұрғындарына қатысты қолданса да, нақтырақ келгенде, өзбектерге олар Мауереннахрдың солтүстігіндегі Шығыс Дешті Қыпшақ тайпаларын немесе Ақ Орда тұрғындарын жатқызды.

Үшіншіден, Мұхаммед Хайдар Дулати Ташкентте туып-өсіп, саналы өмірін Дешті Қыпшаққа іргелес Моғолстанда өткізгендіктен, көршілес елдің халқы жөнінде бай материалдарға ие болған да, өз еңбегінде Шығыс Дешті Қыпшақ халқын өзбектер деп, ал территориясын Өзбекстан деп атап көрсетеді.

Осылайша, Қазақстан атауы қалыптасқанға дейін Шығыс Дешті Қыпшақ тұрғындары – өзбектер, ал олардың жері – Өзбекстан деп парсы тіліндегі деректерде қолданыста болады.

Батырлық жырлар мен дастандардағы мәліметтер ХУ ғасырдың ортасы, атап айтқанда, «Едіге» жыры мен «Қырымның қырық батыры» атты батырлық жырлар топтамасының бізге XIV-XV ғасырлардағы саяси күрестер мен оқиғаларды, жалпылама сипаттағы этникалық ахуалдан мәліметтер беретіндігіне көз жеткіздік.

Мақала 4822/ГФ4 «Түркі-славян әлемі этно-тарихи және социомәдени сұхбаттастықтың үлгісі ретінде жобасы бойынша дайындалды.

Әдебиеттер

- 1 Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Л., 1974.
- 2 Бердібай Р. Алғысөз. Едіге батыр. – Алматы, 1996.
- 3 Утемиш-хаджи. Чингиз-наме. Факс., пер., транск., текст. прим., исслед. В.П. Юдина. – Алматы, 1992.
- 4 Едіге (Ш. Уәлиханов нұсқасы). – Алматы, 1996.
- 5 Тизегнгаузен В. Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды / извлечения из арабских источников – Т.1. – СПб., 1884.
- 6 Мелиоранский П.М. Сказание об Едигее и Тохтамышше. Приложение к сочинениям Ч.Ч. Валиханова // Записки РГО по отделению этнографии. – СПб., 1905. – Т. XXIX.
- 7 Бартольд В.В. Сочинения. Т. 2. Ч. 1. // Ответственный редактор Б.Г. Гафуров. – М., 1963.
- 8 Юдин В.П. Переход власти к племенным биям и неизвестной династии тукатимуридов в казахских степях в XIV в. // Утемиш-хаджи. Чингиз-наме. Факс., пер., транск., текст. прим., исслед. В.П. Юдина. – Алматы, 1992.
- 9 Потанин Г.Н. Казак-киргизские и алтайские предания, легенды и сказки // Живая старина. – Петроград, 1917.
- 10 Қазақ халық әдебиеті. Көп томдық. – Т.5. Батырлар жыры / Құраст.: О. Нұрмағамбетова, Қ. Сыдықов. – Алма-Аты, 1989.
- 11 Материалы по истории Киргизов и киргизии. – Вып. I. – М., 1973.

12 Ахмедов Б.А. Историко-географическая литература Средней Азии XVI-XVIII вв. (Письменные памятники). – Ташкент, 1985.

13 Султанов Т.И. Кочевые племена Приаралья в XV-XVII вв. (Вопросы этнической и социальной истории). – М., 1982.

References

1 Zhirmunskij V.M. Tjurkskij geroicheskiy jepos. – L., 1974.

2 Berdibaj R. Alfyzoz. Edige batyr. – Almaty, 1996.

3 Utemish-hadzhi. Chingiz-name. Faks., per., transk., tekst. prim., issled. V.P. Judina. – Almaty, 1992.

4 Edige (Sh.Ualihanov nұsqasy). – Almaty, 1996.

5 Tizegngauzen V. Sbornik materialov odnosjashhihsja k istorii Zolotoj Ordy / izvlechenija iz arabskih istochnikov – T.1. – SPb., 1884.

6 Melioranskij P.M. Skazanie ob Edigee i Tohtamyshe. Prilo-zhenie k sochinenijam Ch.Ch. Valihanova // Zapiski RGO po otdeleniju jet-nografii. – SPb., 1905. – T. XXIX.

7 Bartol'd V.V. Sochinenija. T. 2. Ch. 1. // Otvetstvennyj redaktor B.G. Gafurov. – M., 1963.

8 Judin V.P. Perehod vlasti k plemennym bijam i neizvestnoj dinastii tukatimuridov v kazahskih stepjah v HIV v. // Utemish-hadzhi. Chingiz-name. Faks., per., transk., tekst. prim., issled. V.P. Judina. – Almaty, 1992.

9 Potanin G.N. Kazak-kirgizskie i altajskie predanija, legendy i skazki // Zhivaja starina. – Petrograd, 1917.

10 Қазақ халық әдебиеті. Көп томдық. – Т.5. Батырлар зһыры / Қырастырғандар: О.Нұрмағамбетова, Қ.Сыдықов. – Alma-Aty, 1989.

11 Materialy po istorii Kirgizov i kirgizii. – Vyp. I. – M., 1973.

12 Ahmedov B.A. Istoriko-geograficheskaja literatura Srednej Azii HVI-HVIII vv. (Pis'mennye pamjatniki). – Tashkent, 1985.

13 Sultanov T.I. Kochevye plemena Priaral'ja v HV-HVII vv. (Voprosy jetnicheskoj i social'noj istorii). – M., 1982.